

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ.— **Τὰ κλημάτινα στέφανα τοῦ γάμου — Ἡ καταγωγή τοῦ χριστιανικοῦ θεσμοῦ.** Ἀνεκoinώθη ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Ρωμαίου*.

Τὰ στέφανα εἶναι τὸ ἱερότερο σύμβολο τοῦ χριστιανικοῦ γάμου. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ φυλάσσουν στὸ εἰκονοστάσι τοῦ σπιτιοῦ καὶ πολλοὶ ὀρκίζονται στὸ στεφάνι τους, ἔχοντας ἐπίγνωση ὅτι μ' αὐτὸ τὸν τρόπο δεσμεύονται μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ὄρκους.

Ἀπὸ ποῦ ὅμως προέρχεται τὸ ἔθιμο τοῦτο τοῦ στεφανώματος, πόσο παλαιὸ εἶναι, καὶ κυρίως ποία εἶναι ἡ ἀρχικὴ καταγωγή καὶ σημασία του, ὡς ἐθίμου χριστιανικοῦ; Αὐτὸ τὸ πρόβλημα θὰ ἐξετάσω ἀμέσως πιὸ κάτω.

Α'.

Πρῶτα - πρῶτα χρειάζεται μιὰ σύντομη ἱστορικὴ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος: Ἡ χρῆση στεφάνων στὸ χριστιανικὸ γάμο εἶναι γαμήλιω ἔθιμο, γνωστὸ ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους. Οἱ πρῶτοι Χριστιανοὶ ἔκαναν τὸ γάμο τους, φορώντας στεφάνι πάνω στὸ κεφάλι. Καὶ συνέβαινε τοῦτο, ἐπειδὴ ἀκολουθοῦσαν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ ἔθιμο, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ Ἕλληνες «ἐστεφανηφόρουν» κατὰ τὴν τελετὴ τοῦ γάμου τους.

Ὅρισμένοι ὅμως Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ἐχθρικοὶ πρὸς τὸ ἔθιμο, ἐπειδὴ γνώριζαν ὅτι τοῦτο ἦταν εἰδωλολατρικό. Δύο μάλιστα ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους μιλοῦν ἀνεπιφύλακτα ἐναντίον τοῦ ἐθίμου τῆς χριστιανικῆς στεφανηφορίας.

Πρῶτος εἶναι ὁ Τερτυλλιανὸς (160 - 230 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος δὲν ἐγκρίνει νὰ ἐφαρμόζουν οἱ Χριστιανοὶ ἓνα γαμήλιο ἔθιμο πὸν ἀνῆκε ἀποκλειστικὰ στοὺς ἐθνικοὺς¹. Δεύτερος εἶναι ὁ περιφημὸς Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς (2ος αἰώνας), ὁ ὁποῖος ψέγει τὴ χρησιμοποίησι στεφανιῶν στὸ χριστιανικὸ γάμο, ἀποκαλώντας τὴ χρῆση τους ὡς «κωμαστικὴν καὶ πάροινον»². Ὁ Κλήμης γιὰ νὰ παραμερίσει τὸ ἔθιμο μὲ τὰ στέφανα, προχωρεῖ στὴ συμβολικὴ ἀποδοχὴ τους, ὑποστηρίζοντας ὅτι στε-

* C. ROMAIOS, **The use of grapevine wreaths in the marriage ceremony.**

1. Βλέπε Ν. Γ. Πολίτη, *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τόμ. Β' (ἔκδ. 1975), σελ. 277, ὅπου καὶ ἡ σημ. 6.

2. Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, *Παιδαγωγ.* Β', σελ. 205.

φάνι για τή γυναίκα πού παντρεύεται είναι ὁ ἄντρας της, στεφάνι για τὸν ἄντρα είναι ὁ γάμος του καὶ ἄνθη τῶν στεφανιῶν εἶναι τὰ τέκνα πού θὰ γεννηθοῦν³.

Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ἔθιμο τῆς στεφανηφορίας ἦταν βαθειὰ ριζωμένο στὸ λαό, οἱ Πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἀναγκάζονται ἀργότερα νὰ συμβιβασθοῦν μὲ τὴν πραγματικότητα. Ἡ μακροχρόνια ἐχθρότητα τελειώνει μὲ τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο, ὁ ὁποῖος μὲ ὀξυδέρχεια διαπιστώνει ὅτι ἀντὶ τῆς ἀκαρπης πολεμικῆς προτιμότερος εἶναι ὁ ἀβλαβὴς συμβιβασμός⁴. Στὴ συνέχεια ἡ υἱοθέτηση τοῦ ἐθίμου ἀπὸ τὴν ἐκκλησία γίνεται μὲ τὴν ἐπινόηση ἐνὸς νέου συμβολισμοῦ. Στὸ ἐξῆς τὰ στέφανα τοῦ γάμου πρέπει, κατὰ τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο, νὰ θεωροῦνται ὡς σύμβολα νίκης τῶν δύο νέων πού παντρεύονται, ἐπειδὴ ἔμειναν ἀγνοὶ καὶ νίκησαν τὴν ἡδονή: «*Στέφανοι ταῖς κεφαλαῖς ἐπιτίθενται, σύμβολον τῆς νίκης, ὅτι ἀήττητοι γενόμενοι οὕτω προσέρχονται τῇ εὐνῇ, ὅτι μὴ κατηγωνίσθησαν ὑπὸ τῆς ἡδονῆς*⁵».

Β΄.

Δύο σπουδαῖοι ἐρευνητὲς τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀσφαλῶς οἱ δύο σπουδαιότεροι τῶν περασμένων δεκαετιῶν, ἔχουν ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερα μὲ τὸ πρόβλημα τοῦτο. Πρῶτος εἶναι ὁ Νικόλαος Πολίτης καὶ δεύτερος ὁ Στίλπων Κυριακίδης.

Πρῶτος ὁ Νικόλαος Πολίτης τὸ 1905, στὴ μελέτη του *Γαμήλια σύμβολα*⁶, ἀφοῦ πρῶτα παραθέτει πολλὰ καὶ χρήσιμες πληροφορίες ἀπὸ τὴν ἀρχαία, τὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ νεώτερη ἐποχὴ, τελικὰ καταλήγει στὰ ἐξῆς συμπεράσματα: «Ὅτι

3. Κλήμης, ἐνθ' ἄν. σελ. 210 Σχετικὰ βλέπε στὰ *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα*, Β΄, σελ. 277, ὅπου καὶ πολλὰς ἄλλες καὶ χρήσιμες πληροφορίες.

4. Βλέπε Ν. Πολίτη, *Λαογρ. Σύμμ.* Β΄, σελ. 278.

5. Ἐπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον Α΄ ἐπιστολήν, (Ἰωάννου Χρυσόστομου, Ὁμιλία Θ΄, ἔκδ. Migne, τόμ. 62, σελ. 546).

6. Ἡ μελέτη τοῦ Ν. Γ. Πολίτη παραμένει, ἰδίως ὡς πρὸς τὸ ὕλικό, τίς λοιπὲς μαρτυρίες καὶ τίς κρίσεις γι' αὐτά, ἡ σπουδαιότερη πηγή. Ἡ μελέτη αὐτή, μὲ τίτλο *Γαμήλια σύμβολα*, δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1905 (Ἐπετηρὶς Ἐθν. Πανεπιστημίου, τόμ. 2, 1905-1906, σελ. 111-187. Ἀνατυπώθηκε ἔπειτα στὰ *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα* τοῦ Ν. Πολίτη (τόμ. Β΄, 1921, σελ. 218-267). Ὁ αὐτὸς τόμος Β΄ ἀνατυπώθηκε ἀπὸ τὸ Κέντρο Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸ 1975. Ἐκεῖ ἡ μελέτη «Γαμήλια σύμβολα» βρίσκεται στίς σελίδες 260-320, ὅπου καὶ τὸ μικρότερο κεφάλαιο «Στέφανοι» (σελ. 273-282 καὶ στίς σελ. 307-312, ὅπου ἡ προσθήκη «Οἱ ἐκ κλήματος στέφανοι»).

κλημάτινοι στέφανοι στο γάμο ή και σε άλλη περίπτωση δεν υπήρχαν κατά την αρχαιότητα, ότι οι κλημάτινοι γαμήλιοι στέφανοι δεν έχουν καμιά σχέση με το θεό Διόνυσο, άμεση ή έμμεση, ότι ωστόσο το χριστιανικό έθιμο είναι πολύ παλιό και ότι μία από τις αποδείξεις για την παλαιότητά του είναι η τεράστια γεωγραφική εξάπλωση του έθιμου αφού κλημάτινα στέφανα μαρτυρούνται ότι υπήρξαν σε πάρα πολλούς ελληνικούς τόπους, πολύ απομακρυσμένους μεταξύ τους, περίπτωση που αποδεικνύει την παλαιότητα ⁷.

Στή συνέχεια ο Ν. Πολίτης υποστηρίζει ότι το πανελλήνιο και παλαιότατο τουτο έθιμο με τα κλημάτινα στέφανα πάντως οδδέν έχει το κοινόν προς χριστιανικάς δοξασίας, ένω αντίθετα φαίνεται πιθανή, για λόγους «αναλογίας», ή καταγωγή του από αρχαία ταφικά έθιμα. Υποστηρίζει δηλαδή ο Ν. Πολίτης ότι υπάρχει αντιστοιχία αρχαίων γαμηλίων και ταφικών έθιμων, ή όποια υποδηλώνεται με την έναλλακτική παρουσία τους, τόσο στο γάμο όσο και στις ταφές. Ός έθιμα, με κοινή παρουσία στο γάμο και την ταφή, καθορίζει κυρίως το λουτρό, τις δάδες και τα στεφάνια.

Τέλος ο Νικόλαος Πολίτης κάνει ειδικό λόγο για μιá μαρτυρία του Άριστοφάνη, που τή θεωρεί ιδιαίτερα χρήσιμη. Πρόκειται για την προετοιμασία της κηδείας ένός νεκρού και για το σχετικό τιπικό. Στο σημείο αυτό ο Άριστοφάνης (*Εκκλησιάζουσες*, στίχ. 1031 κ. έξ.) λέγει: *υποστόρεσαί νυν πρώτα τής δριγάνου / και κλήμαθ' ύπόθου... τέτταρα*. Από αυτή την περικοπή, που μαρτυρεί ότι οι αρχαίοι Άθηναίοι υπέστρωναν και κλήματα κατά την πρόθεση του νεκρού, ο Ν. Πολίτης δέχεται ότι δεν αποκλείεται από το ταφικό τουτο έθιμο να έχουν την προέλευσή τους «κατ' αναλογίαν» και οι κλημάτινοι γαμήλιοι στέφανοι των πρωτοχριστιανικών χρόνων ⁸.

7. Λαογρ. Σύμμ. Β' (έκδ. 1975) σελ. 280.

8. Παραθέτω αυτούσιους τους λόγους του Ν. Πολίτη (Λαογρ. Σύμμ. Β', σελ. 280 - 281): «Άλλά κλημάτινοι στέφανοι, καθ' όσον γνώσκω, δεν έσνηθηζοντο ύπό των αρχαίων, οδδέν δύναται νομίζω να θεωρηθῆ ή χρῆσις αυτών ως έχουσα συνάφειάν τινα προς την χρῆσιν κληματίδων έν τοίς ιεροίς ή να εξηγηθῆ εκ τής σχέσεως του Διονύσου προς τον Ύμέναιον. Πιθανώτατον όμως, ότι το έθος των τοιούτων στεφάνων είναι αρχαίον' πάντως οδδέν έχει το κοινόν προς χριστιανικάς δοξασίας, τής δέ παλαιότητος αυτού τεκμήριον είναι ή εξάπλωσις αυτού ανά πάσας τās ελληνικάς χώρας. Ίσως δέ δύναται να εξηγηθῆ εξ αναλογίας προς τὰ κατά τās ταφάς αρχαία νόμιμα, αφού τινα των γαμηλίων συμβόλων παρατηρούνται και κατά τὰ πένθη, οίον το λουτρόν, αί δάδες και οι στέφανοι... Σνηθηζοντο δέ κλήματα έν Άττικῆ, όπου κατά την πρόθεσιν υπεστρώνοντο εις τον νεκρόν και συνεθάπτοντο εις τους τάφους».

Δεύτερος έρευνητής, με νέα έρμηνεία για τὸ πρόβλημα, εἶναι ὁ *Στίλπων Κυριακίδης*, ὁ ὁποῖος τὸ 1948 ἔχει δημοσιεύσει τὰ ἀκόλουθα⁹:

«Ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἔλκουσι τὴν καταγωγὴν αὐτῶν οἱ γαμήλιοι στέφανοι. Ὅποση καὶ ὁποία ἦτο ἡ χρῆσις τῶν στεφάνων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις εἶναι γνωστόν... Ἀρχικὴ αὐτῶν σημασία ἦτο ἡ μετάδοσις τῆς ἀυξητικῆς καὶ τῶν ἄλλων δυνάμεων τῶν φυτῶν καὶ δὴ τῶν ἱερῶν εἰς τοὺς φέροντας... Κατὰ τοὺς γάμους ἐστέφοντο πάντες οἱ μετέχοντες, ἰδιαίτερα δὲ οἱ νυμφῖοι, διὰ φύλλων μήκωνος ἢ ἄλλων παρομοίων φυτῶν, δηλωτικῶν τῆς εὐκαρπίας καὶ τῆς εὐγονίας.

Ἐν τῇ σημερινῇ Ἑλλάδι... συνηθεστέρα παρὰ τῷ λαῷ ἦτο ἡ χρῆσις στεφάνων ἐκ κλήματος ἀμπέλου, περιτυλισσομένου διὰ λεπτοτάτων φύλλων χρυσοῦ ἢ ἄλλων διακοσμητικῶν, σπανιωτέρα δ' ἢ ἐκ κλάδων ἐλαίας. Ἡ πλοκὴ αὐτῶν πολλαχοῦ ἐλάμβανε τελετουργικὸν χαρακτῆρα, συνοδευομένη ὑπὸ ἀσμάτων.

Ἡ χρῆσις τοῦ κλήματος τῆς ἀμπέλου εἰς τὴν περίστασιν ταύτην, ἄγνωστος εἰς τοὺς ἀρχαίους, *πιθανῶς ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς τὴν σημασίαν ἣν ἔχει ἡ ἄμπελος διὰ τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου ἐν Ἑλλάδι καὶ εἰς τὸ εὐκαρπον αὐτῆς*, ἴσως δὲ καὶ ἀπλῶς, ὅπερ μᾶλλον ἀπίθανον, εἰς τὸ εὐλύγιστον τῶν κλάδων τῆς... Οἱ στέφανοι οὗτοι ἢ τὰ στέφανα, ὅπως λέγονται παρὰ τῷ λαῷ, εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἱερὸν τοῦ γάμου σύμβολον».

Θὰ προχωρήσω σὲ μιὰ σύντομη κρίση γιὰ τὶς πιὸ πάνω ἀπόψεις τῶν δύο έρευνητῶν. Πρῶτος ὁ Νικόλαος Πολίτης παρατηρῶ ὅτι ἀναζητεῖ συγγένεια «κατ' ἀναλογίαν» ἀνάμεσα στὸ ταφικὸ ἔθιμο τῶν Ἀθηναίων τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀριστοφάνη, με κλήματα ποὺ ὑποστρώνονται κάτω ἀπὸ τὸν νεκρὸ, καὶ στὸ χριστιανικὸ γάμο τῶν πρώτων αἰῶνων, ποὺ χρησιμοποιεῖ στεφάνια με κλημάτινους κλάδους.

Ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, θὰ εἶχα νὰ παρατηρήσω ὅτι τοῦτο μοῦ φαίνεται τόσο ἀνίσχυρο, ὅσο καὶ ἐὰν κάποιος ἄλλος θὰ ἀντιπρότεινε τὴν ἐξῆς «ἀντιστροφή» του: «Ὅτι δηλαδή, ἀφοῦ ἔχομε στοὺς ἀρχαίους γάμους στέφανα με φύλλα μήκωνος ἢ ἀσφαραγωνιά, δικαιούμεθα νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ στοὺς ἀρχαίους νεκρούς, ἀφοῦ ὑπέστρωναν κλήματα, θὰ ὑπέστρωναν «κατ' ἀναλογίαν» κάτω ἀπὸ τὸν νεκρὸ καὶ φύλλα μήκωνος ἢ ἀσφαραγωνιά». Παρόμοιο ἀρχαῖο ἔθιμο φυσικὰ εἶναι ἀμάρτυρο καὶ ἀπίθανο. Ἀλλὰ ἀμάρτυρο καὶ ἀπίθανο εἶναι καὶ τὸ ὅτι ὁ ἀρχαῖος νεκρὸς εἶχε στὸ κεφάλι του στεφάνι κλημάτινο. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις συγκρίνονται στοιχεῖα ποὺ δὲν ταυτίζονται.

9. *Λαογραφία*, τόμ. 12 (1948), σελ. 525 - 526.

Ἐξ ἄλλου ὡς πρὸς τὸ συμπέρασμα τοῦ Στίλπωνος Κυριακίδη, παρατηρῶ ὅτι ὁ Κυριακίδης ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὸν Ν. Πολίτη στὸ ὅτι οἱ κλημάτινοι στέφανοι «οὐδὲν ἔχουν κοινὸν πρὸς χριστιανικὰς δοξασίας». Ἐπηρεασμένος σ' αὐτὸ τὸ κρίσιμο στοιχεῖο ὁ Κυριακίδης, ἀναζητεῖ στὴ συνέχεια λύση σὲ ξένα αἴτια, πὺν βασικά δὲν ἔχουν ἀποδεικτικὴ βαρύτητα. Κατὰ τὴ γνώμη μου, δὲν ἀρκεῖ ἡ χρησιμότητα τῆς ἀμπέλου στὸ βίο τῶν ἀνθρώπων ἢ τὸ εὐκαρπο τοῦ φυτοῦ, γιὰ νὰ ἀνατρέψουν μιὰ παλαιότερη καὶ δυναμικὴ γαμήλια παράδοση, καθιερωμένη αἰῶνες πρὶν. Στὶς μυρτιές ἢ στὶς μυρσίνες, πὺν ἀκόμη καὶ σήμερα χρησιμοποιῶνται πολὺ συχνὰ καὶ σὲ πολλὰς θρησκευτικὰς ἱερουργίας, ἀρχικὸ αἴτιο ἀσφαλῶς δὲν ὑπάρχει ἡ ὁποιαδήποτε «χρησιμότητα» τοῦ φυτοῦ στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων. Τὸ πραγματικὸ αἴτιο πρέπει νὰ ἀνήκει στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας λατρείας, ἀπ' ὅπου καὶ ὁ λατρευτικὸς συμβολισμὸς του.

Γ'.

Ἀκολουθώντας πορεία ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη ἀπὸ ἐκείνη πὺν ἀκολούθησαν οἱ δύο προηγηθέντες ἐρευνητές, πρῶτα - πρῶτα ἐπιθυμῶ νὰ παραμερίσουμε τὴν ἀποψη τοῦ Νικολάου Πολίτη, ὅτι οἱ κλημάτινοι στέφανοι τοῦ χριστιανικοῦ γάμου «πάντως οὐδὲν ἔχουν κοινὸν πρὸς χριστιανικὰς δοξασίας». Πιστεύω μάλιστα ὅτι, ἂν ἄργησε ἐπὶ ὀγδόντα χρόνια¹⁰ νὰ βρεθεῖ ἡ ὀρθὴ λύση στὸ πρόβλημα, τοῦτο ὀφείλεται κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι τὸν ἰσχυρισμὸ γιὰ τίποτε «τὸ κοινὸν πρὸς χριστιανικὰς δοξασίας» τὸν εἶχε διατυπώσει μιὰ ἀυθεντία τοῦ κύρους τοῦ Νικολάου Πολίτη. Ἡ γνώμη του ἰσοδυναμοῦσε μὲ ἓνα μόνιμο ὀδόφραγμα. Καὶ κανέναν δὲν σκέφθηκε ἀπὸ τότε νὰ τολμήσει νὰ τὸ ἀμφισβητήσει καὶ νὰ προσπεράσει.

Γιὰ νὰ προχωρήσω στὴν ἀνάπτυξη τοῦ δικοῦ μου συμπεράσματος, θὰ διαρίσω τὸ πρόβλημα σὲ δύο τμήματα: Πρῶτα, στὸ τί ἐσήμαινε τὸ ἀρχαῖο στεφάνωμα, γιὰτὶ δὲν νομίζω ὅτι γνωρίζουμε τὴ σωστὴ σημασία του. Καὶ δεῦτερο, στὸ τί ἐσήμαινε τὸ χριστιανικὸ στεφάνωμα εἰδικὰ μὲ κλημάτινους κλάδους.

Τί ἐσήμαινε, λοιπόν, κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους τὸ στεφάνωμα ἑνὸς θνητοῦ; Ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ σύγκριση τῶν μαρτυριῶν σχηματίζω τὴ γνώμη ὅτι κύρια σημασία δὲν ἦταν μόνον ἡ γενικὴ καὶ ἀρκετὰ ἀόριστη ἔννοια τῆς προστασίας ἢ τῆς εὐλογίας ἢ τῆς μεταδόσεως τῆς ἀξιοκρατικῆς δυνάμεως ἢ τοῦ καθαρμοῦ ἢ τῆς ὁποιασδήποτε ἄλλης ιδιότητος γιὰ τὸν στεφανηφοροῦντα, ἀλλ' ἦταν, πρῶτη ἀπ' ὅλα, ἡ βούληση τοῦ θνητοῦ νὰ πλησιάσει τὴ θεότητα καὶ νὰ τῆς ἀφοσιωθεῖ προκαταβολικὰ — μὲ τὸ νὰ φορεῖ στεφάνι σχετικὸ μὲ τὴ θεότητα — καὶ ἔτσι νὰ γίνε εὐμενέστερα δεκτὸς ἀπ' αὐτὴ κατὰ τὴν ὥρα κάποιας ἱερουργίας ἢ ἱκεσίας

10. Συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ 1905, ἔτος ἐκδόσεως τῆς μελέτης τοῦ Ν. Πολίτη.

ἢ καὶ ἀπλῆς παρουσίας. Γι' αὐτὸ καὶ στεφανηφορεῖ ὁ προνοητικὸς θνητός. Ὁ πανηγυρισμὸς, ἢ χαρὰ, ὁ θρίαμβος, νομίζω ὅτι εἶναι ἐπιγεννήματα, ἀπὸ χρονολογικῆ ἀποψη, καὶ ὅτι ὅποσδήποτε δὲν εἶναι τὰ ἀρχικά.

Σ' αὐτὸ τὸ εἰδικὸ θέμα, ἀποφασιστικὴ ἀποδεικτικὴ σημασία ἔχει ἓνας στίχος τῆς ποιήτριας Σαπφοῦς (πὺν γεννήθηκε ἴσως τὸ 612 π. Χ.). Ὁ στίχος λέγει ὅτι οἱ θεοὶ ἀστεφανώτοισι δ' ἀπυστρέφονται¹¹. Ἔχομε συνεπῶς ἤδη ἀπὸ τὸ 580 περίπου πρὸ Χριστοῦ μιὰ ρητὴ μαρτυρία, ἀπὸ τὴν ὁποία συνάγεται ὅτι οἱ θεοὶ διάκεινται εὐνοϊκὰ σ' αὐτοὺς πὺν τοὺς πλησιάζουν φορώντας πάνω στὸ κεφάλι τοὺς στεφάνι, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ ἴδιοι θεοὶ ἀποστρέφονται ὅλους ἐκείνους ὅσοι τοὺς πλησιάζουν ἀστεφάνωτοι.

Ἡ ἐπικοινωνία συνεπῶς μὲ τοὺς θεοὺς γίνεται γιὰ τοὺς θνητοὺς ὀμαλὴ καὶ ὠφέλιμη, ἐὰν οἱ θνητοὶ προσέχουν ἰδιαίτερα τὸ θέμα τῆς στεφανηφορίας. Πρόκειται γιὰ μιὰ δοξασία καθαρὰ ἐλληνικῆ.

Τώρα μπορούμε ἴσως νὰ ἐξηγήσουμε πληρέστερα, γιὰ ποιὸν λόγον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα: 1) Οἱ θυσιάζοντες ἔπρεπε τὴν ὥρα τῆς θυσίας νὰ φοροῦν στεφάνια. 2) Καὶ ὅσοι πρωταγωνιστοῦσαν στὰ θρησκευτικὰ μυστήρια ἔπρεπε καὶ αὐτοὶ νὰ φοροῦν στεφάνια. 3) Καὶ ὅσοι θὰ συμμετεῖχαν σὲ ἓναν «κῶμο» πρὸς τιμὴ τοῦ Διονύσου ὄφειλαν ἐπίσης νὰ φοροῦν στεφάνια. 4) Ὅπως καὶ ὅσοι θὰ μετεῖχαν σὲ ἓνα γάμο. Ἰδίως ὁ γαμπρὸς καὶ ἡ νύφη ὄφειλαν ὅποσδήποτε νὰ εἶναι στεφανωμένοι.

Ἀλλὰ καὶ οἱ νεκροὶ πρέπει νὰ ταφοῦν, ἔχοντας μαζί τους τὸ στεφάνι τους, φυνικὸ ἢ μετάλλιο. Πορεύονται πρὸς τὸν Ἄδη. Καὶ ἡ συνάντησή τους μὲ τοὺς Κάτω θεοὺς, ἄμεση ἢ ἔμμεση, πρέπει νὰ θεωρεῖται ἐπικείμενη. Ἐπειτα ὅμως ἀπὸ μιὰ τέτοια προοπτικὴ, γίνεται ἀπαραίτητο νὰ ὑπάρχει στὴ διάθεση τοῦ νεκροῦ ἓνα στεφάνι, πὺν προορίζεται νὰ διευκολύνει τὴν εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ του.

Νομίζω ὅτι ἴσως μπορούμε νὰ κατανοήσουμε πληρέστερα τώρα, γιὰ ποῖο λόγο παρατηρεῖται τόσο συχνὴ καὶ ἐπίμονη ἢ παρουσία τῶν στεφανίων πάνω σὲ ἀρχαῖες ἀγγειογραφίες πὺν ἔχουν εἰκονογραφικὸ θέμα νεκρὸς καὶ ἰδίως τάφος. Ὅπως ἴσως μπορούμε τώρα νὰ ἐξηγήσουμε πληρέστερα τὰ συχνὰ ταφικὰ εὐρήματα τῶν τάφων τῆς Μακεδονίας, μὲ τὰ πολύτιμα χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ στεφάνια πὺν βρίσκονται μέσα στὶς λάρνακες τῶν τάφων. Ὁ νεκρός, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν θάπτεται δλόσωμος ἀλλὰ καίεται στὴν πυρὰ, προορίζεται νὰ καταλήξει στὸ χῶρο τῶν Κάτω θεῶν. Ἄρα τὸ χρυσὸ ἢ ἀργυρὸ στεφάνι τοῦ εἶναι ἀπαραίτητο. Τὸ

11. Σαπφώ, Ἀπόσπ. 78 Bergk (στὸν Ἀθήναιο, ΙΕ' 16, σ. 674).

στεφάνι μάλιστα οφείλει να συνοδεύει τὰ πλυμένα μετὰ τὴν πυρὰ ὄστᾶ τοῦ νεκροῦ καὶ νὰ συνπάρχει μαζί τους, μ ἔ σ α σ τ ῆ λ ἄ ρ ν α κ α, καὶ ὄχι νὰ βρῖσκεται ἔξω ἀπ' αὐτήν, ὅπως ἔξω βρῖσκονται τὰ ἄλλα πολύτιμα προσωπικὰ εἶδη τοῦ νεκροῦ. Ἰσοδυναμεῖ δηλαδή ἡ παρουσία τοῦ χρυσοῦ ἢ ἀργυροῦ στεφανιοῦ («μέσα» στὴ λάρνακα, μαζί μὲ τὰ ὄστᾶ, «σὰ νὰ παρουσιάζει ἐστεφανωμένον») τὸ νεκρὸ μπροστὰ στοὺς θεοὺς τοῦ Κάτω κόσμου, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴ σειρὰ τους θὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι, — ἀφοῦ ὁ νεκρὸς εἶναι στεφανωμένος, — νὰ μὴ νιώθουν «ἀποστροφή» πρὸς αὐτόν, ἀλλὰ μόνο εὐνοια.

Δὲν ἔχω ὑπ' ὄψη μου, ἐὰν ἔχει τονισθεῖ — καὶ πῶς ἔχει τονισθεῖ — αὐτὴ ἡ εἰδικὴ σημασία τῶν νεκρικῶν στεφανιῶν ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὲς στὸ παρελθόν. Νομίζω ὅμως ὅτι δὲν ἔχει δοθεῖ ὅμοια ἐρμηνεία. Ὅπωςδήποτε θέλω νὰ τονίσω ιδιαίτερα τὸ ἔξῃς: Ἡ παρουσία τῶν χρυσῶν καὶ τῶν ἀργυρῶν στεφάνων, εἰδικὰ μέσα στὴ λάρνακα μὲ τὰ ὄστᾶ, ἀρχικὸ τῆς κίνητρο δὲν νομίζω ὅτι εἶχε τὴν ἐπίδειξη πλούτου, ἢ τὴ λαμπρὴ διακόσμηση τοῦ νεκροῦ, ἢ τὸ γεγονός ὅτι τὸ χρυσὸ στεφάνι συνοδεύει τὸν νεκρὸ ὅπως τὸν συνοδεύουν τὰ ἄλλα στολίδια του, ἐπειδὴ πολὺ τὰ ἀγάπησε ὅταν ἦταν ζωντανός.

Πιστεύω, σχετικὰ μὲ τὸ στεφάνωμα τοῦ νεκροῦ στὴν ἀρχαιότητα, ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μιὰν ἐθιμικὴ πράξη ποὺ ἀρχικὰ γινόταν μὲ σαφὴ λατρευτικὴ σκοπιμότητα. Ὁ νεκρὸς δηλαδή ἐπίστευαν ὅτι, ἐὰν ἦταν στεφανωμένος, θὰ γινόταν δεκτὸς μὲ ιδιαίτερη φιλικὴ διάθεση καὶ εὐνοια ἀπὸ τοὺς θεοὺς τοῦ Κάτω κόσμου. Ἄρα τὸ στεφάνι ποὺ συνοδεύει τοὺς νεκροὺς ἀποβλέπει — πάνω ἀπ' ὅλα — στὸ νὰ τοὺς ἐξασφαλίζει τὶς καλύτερες προϋποθέσεις γιὰ μιὰν εὐνοϊκὴ μεταχείρισή τους ἀπὸ τὴν ἀδυσώπητη θεότητα τοῦ Κάτω κόσμου.

Δ'.

Ἔως τώρα ἔχομε γνωρίσει, τί ἐσήμαινε τὸ στεφάνωμα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τὸ νέο θέμα, ποὺ εἵμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐξετάσουμε τώρα, εἶναι τὸ ἀκόλουθο: *Τί ἐσήμαινε τὸ στεφάνωμα εἰδικὰ μὲ κλημάτινα στέφανα, κατὰ τὸ χριστιανικὸ γάμο.*

Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐπιβάλλεται νὰ τονισθεῖ καὶ πάλι, ὅτι στεφάνια μὲ κλημάτινους κλάδους δὲν μαρτυροῦνται ὅτι ὑπῆρξαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, οὔτε στοὺς γάμους, οὔτε γιὰ τοὺς νεκροὺς, οὔτε σὲ οποιαδήποτε ἄλλη περίσταση.

Γιὰ τὰ στεφάνια τοῦ γάμου στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνας μαρτυροῦνται διαφορετικὲς «φυτικὲς παραλλαγές». Οἱ ἀρχαῖοι χρησιμοποιοῦσαν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ποικίλα φυτὰ, ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ διαφέρουν ἀπὸ τόπο σὲ τόπο. Στὴ Βοιωτία π.χ. στὰ γαμήλια στέφανα—σύμφωνα μὲ ὑπεύθυνη μαρτυρία τοῦ βοιωτοῦ Πλου-

τάρχου¹² — έβαζαν τὸ φυτὸ «ἀσφαραγωνιά». Διαφορετικὸ γαμήλιο ἔθιμο συναντοῦμε στὴν Ἀττικὴ. Σύμφωνα με σχετικὴ μαρτυρία¹³ οἱ Ἀθηναῖοι πάνω στὰ στέφανα τοῦ γάμου έβαζαν φύλλα μήκωνος, καθὼς καὶ τὰ λεγόμενα σισύμβρια (τὴ μίνθη τὴν ὑδροφίλο).

Τί συνέβη ὅμως με τοὺς πρώτους Χριστιανούς; Γιατί ἐκεῖνοι ἀρχίζουν νὰ κάνουν κλημάτινα τὰ στεφάνια τοῦ γάμου τους;

Γίνεται φανερὸ ὅτι οἱ Ἕλληνες χριστιανοὶ τῶν χρόνων ἐκείνων ἀκολούθησαν ἓναν ἰδιόρρυθμο καὶ διπλὸ δρόμο. Πρῶτα - πρῶτα, συνηθισμένοι ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν πατέρων τους δὲν θέλησαν νὰ ἀποχωρισθοῦν ἀπὸ τὸ πανελλήνιο ἔθιμο τοῦ στεφανώματος. Καὶ δεύτερο, γιὰ νὰ διαφοροποιηθοῦν ἀπὸ τοὺς ἐθνικοὺς καὶ γενικὰ τοὺς εἰδωλολάτρες, ἀποφάσισαν κάποτε νὰ καταργήσουν ὅλα τὰ παλαιὰ καὶ εἰδωλολατρικὰ φυτικὰ σύμβολα, τοὺς μήκωνες, τὴν ἀσφαραγωνιά καὶ ὅσα ἄλλα, καὶ νὰ τὰ ἀντικαταστήσουν με τὰ κλημάτινα στέφανα. Προχωρώντας ὅμως σ' αὐτὴ τὴν ἀντικατάσταση, ἀσφαλῶς πρέπει νὰ εἶχαν σαφὴ ἐπίγνωση σχετικὰ με τὸ τί θέλουν καὶ τί ἐπιχειροῦν.

Στὸ σημεῖο τοῦτο ἐπιβάλλεται νὰ ἀναλογισθοῦμε ὅτι κατὰ τοὺς ἴδιους ἐκείνους πρωτοχριστιανικοὺς χρόνους οἱ Χριστιανοὶ χρησιμοποιοῦσαν ἀλλεπάλληλα σύμβολα λατρείας. Ὁ ἄμνος, τὸ παγώνι, ἡ ἔλαφος, ἰδίως ὅμως ὁ ἰχθύς, γνωρίζομε ὅτι ἐχρησιμοποιοῦντο τότε με εἰδικὸ συμβολικὸ νόημα. Ἀκόμη εἶναι γνωστὸς καὶ ὁ «μυστικὸς βότρυς» ποὺ συμβολίζει τὸν Χριστό.

Ποῖος λοιπὸν μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ συμβολισμὸς με τὰ κλημάτινα στέφανα, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ἀποφασίσθηκε νὰ μπαίνουν πάνω στὰ κεφάλια τῶν νυμφευομένων Χριστιανῶν;

Τὸ νέο καὶ ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο τὸ βρίσκω μέσα στὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο. Μέσα ἐκεῖ συναντῶ δύο πολύτιμες μαρτυρίες. Γίνονται μάλιστα περισσότερο πολύτιμες, διότι ἀναφέρονται ὡς αὐτούσιοι λόγοι τοῦ ἰδίου τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὸ τέλος τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου. Δύο φορὲς τότε, με εἰδικὸ συμβολισμὸ στὰ κλήματα, μιλάει ὁ Κύριος πρὸς τοὺς Ἀποστόλους. Καὶ στὶς δύο τοὺς ἐνημερώνει γιὰ τὸ μεγάλο νόημα, λέγοντάς τους: «Ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή»¹⁴. Καὶ ἀμέσως πρὸς κάτω διασαφηνίζει: «Ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος, ὑμεῖς τὰ κλήματα»¹⁵.

12. Πλουτάρχου, *Γαμικὰ παραγγέλματα* 2, σ. 138 d.

13. Σχόλια στὸν Ἀριστοφάνη (*Εἰρήνη* στίχ. 869 κ. ἐξ.).

14. «Ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή, καὶ ὁ Πατήρ μου ὁ γεωργὸς ἐστὶ» (Κατὰ Ἰωάννην κεφ. 15, 1).

15. «Ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος, ὑμεῖς τὰ κλήματα· ὁ μένων ἐν ἐμοὶ καὶ ἐν αὐτῷ, οὗτος φέρει καρπὸν πολὺν» (Κατὰ Ἰωάννην, 15, 5).

Ἀποκαλυπτικοί, γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, παρουσιάζονται οἱ θεϊκοὶ λόγοι. Μέσα στὶς κρίσιμες ἐκεῖνες ὥρες λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ Σταύρωση, καὶ μέσα στὶς μεγάλες ὑποθήκες τῶν τελευταίων στιγμῶν, ἓνα εἶναι τὸ νέο νόημα ποὺ κυριαρχεῖ: Ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ Ἄμπελος καὶ ὅτι κάθε ἓνας ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους ποὺ τὸν ἄκουαν — ὅπως καὶ κάθε ἓνας ἀπὸ ὅλους ἐμᾶς τοὺς Χριστιανούς στοὺς μετέπειτα χρόνους — *δὲν εἶναι παρὰ ἓνα κλῆμα*. Ἐνα κλῆμα ὅμως, ποὺ ἀνήκει σ' ἐκείνη τὴν Ἄμπελο.

Νομίζω ὅτι τὸ συμπέρασμά μου ἔχει γίνει πλέον φανερό. Ὅπως νομίζω ἐπίσης, ὅτι μοῦ ἐπιβάλλεται τώρα νὰ σκιαγραφήσω τὴ λατρευτικὴ ψυχολογία ποὺ εἶχαν ζήσει, κατὰ τὴ γνώμη μου, οἱ παλαιοὶ Χριστιανοί. Πῶς λοιπὸν διαμορφώθηκε ἡ ψυχολογία ἐκείνη;

Οἱ Χριστιανοὶ ἐκείνων τῶν χρόνων ἐγνώριζαν, ὅτι οἱ πρόγονοὶ τους ἔβαζαν πάνω στὰ κεφάλια τους στεφάνια κάθε φορὰ ποὺ ἐπρόκειτο νὰ πάρουν μέρος σὲ σοβαρὲς θρησκευτικὲς ἱεραρχεῖες. Τὸ ἔκαναν αὐτό, ἰδίως στοὺς κλασικοὺς καὶ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους, καὶ γιὰ νὰ δηλώνουν τὴν προσωπικὴ χαρὰ καὶ εὐτυχία τους γιὰ τὴ θρησκευτικὴ τελετὴ στὴν ὁποία συμμετέχουν καὶ στὸν ἀντίστοιχο πανηγυρισμὸ της. Ἐγνώριζαν οἱ ἴδιοι ἐκεῖνοι Χριστιανοί, ὅτι καὶ οἱ δικοὶ τους πατέρες φοροῦσαν στέφανα, ἰδίως κατὰ τὴν τελετὴ τοῦ γάμου. Καὶ τέλος ἐγνώριζαν, ὅτι καθένας ἀπὸ τοὺς κύριους θεοὺς τῶν συγχρόνων τους εἰδωλολατρῶν εἶχε πάνω στὸ δικό του στεφάνι κάποιον δικό του φυτικὸ σύμβολο. Ὁ Ζεὺς εἶχε στεφάνι μὲ φύλλα βαλανιδιάς, ἥδη ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ νομαδικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων κοντὰ στὴν ἱερὴ φηγὸ τῆς Δωδώνης. Στεφάνι μὲ φύλλα δρυὸς ἐκ μέρους τοῦ Διὸς δινόταν ὡς βραβεῖο καὶ στὰ Νέμεια. Ἐξ ἄλλου ὁ Ἀπόλλων εἶχε στεφάνι μὲ κλάδους δάφνης καὶ ὁ Διόνυσος — ὁ κισσοφόρος θεὸς — ἦταν στεφανωμένος μὲ κισσό. Οἱ ἄλλοι θεοὶ εἶχαν ἄλλα φυτὰ, ἕως καὶ τὸ ἀσήμαντο σέλινο, ποὺ τὸ συναντοῦμε στὴ Νεμέα καὶ στὰ στεφάνια τῶν νικητῶν της. Παράλληλα μὲ τὸ στεφάνι μὲ φύλλα δρυὸς, ποὺ ἦταν σύμβολο τοῦ ὑψίστου Διός, τὸ σέλινο ἦταν νεκρικὸ φυτικὸ σύμβολο καὶ θύμιζε τὸν μικρὸ Ὀφέλτη ποὺ πέθανε ξαφνικὰ καὶ οἱ Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας ἔκαμαν πρὸς τιμὴν του τοὺς πρώτους ἀθλητικοὺς ἀγῶνες στὴ Νεμέα.

Ἀπὸ τὴν ὥρα λοιπὸν, ποὺ κάποιοι ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς Χριστιανούς, — ὄχι τοὺς ἐπίσημους ἱεράρχες, ἀλλ' ἀπὸ τοὺς πολλοὺς καὶ ἀνώνυμους τοῦ πλήθους, — σκέφθηκαν νὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ πρώτη φορὰ τὰ κλημάτινα στέφανα, ἦταν σὰ νὰ ἤθελαν νὰ εἰποῦν στὸν δικό τους θεὸ τὰ ἑξῆς: *Γνωρίζουμε ὅτι ἐσὺ εἶσαι ἡ Ἄμπελος ἢ ἁληθινή. Γνωρίζουμε ἀκόμη ὅτι καὶ ἐμεῖς εἴμαστε τὰ κλήματά σου, ὅπως ἄλλωστε ἐσὺ ὁ ἴδιος μᾶς ὀνόμασες. Τώρα λοιπὸν, σ' αὐτὴ τὴ μεγάλη καὶ*

κρίσιμη ὥρα τοῦ γάμου μας, προσερχόμαστε καὶ σοῦ ζητοῦμε τὴν εὐλογία σου φροῶντας στεφάνι ἀπὸ κλημάτινους κλάδους. Αὐτὸς εἶναι ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ νὰ σοῦ δείξουμε τὴν ἀφοσίωσή μας. Γιὰ νὰ σοῦ δείξουμε ὅτι πιστεύουμε σὲ σένα καὶ ὅτι εἴμαστε τὰ «κλημάτά» σου, αὐτὰ γιὰ τὰ ὁποῖα μίλησες τότε, λίγην ὥρα πρὶν ἀπὸ τὴν προδοσία τοῦ Ἰούδα. Αὐτὰ λοιπὸν τὰ κλημάτινα στέφανά μας εἶναι ἡ γνήσια χριστιανικὴ ταυτότητά μας.

Στὴ συνέχεια ὁ Θεὸς δὲν ἀρνεῖται τὴν εὐλογία πού τοῦ ζητοῦν. Μὲ τὸν καιρὸ μάλιστα ἡ θεϊκὴ ἐκείνη εὐλογία ἀποκτᾷ τὴ μορφὴ μιᾶς εἰδικῆς γαμήλιας εὐχῆς, στὴν ὁποία ζητεῖται ὁ Θεὸς νὰ ἀναλάβει τὰ στεφάνια κάτω ἀπὸ τὴ μόνιμη προστασία του. Ἀπὸ ἕναν κώδικα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μονῆς Σινᾶ¹⁶ γνωρίζουμε τὴν τελικὴ μορφὴ αὐτῆς τῆς γαμήλιας εὐχῆς: «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸν Ἥλιον ἀναλαβὼν ἐν ἄρματι πυρὶν . . . αὐτὸς ἀτάλαβε τοὺς στεφάνους τῶν δούλων σου ἐν τῇ βασιλείᾳ σου».

Μονάχα στεφάνια, καμωμένα ἀπὸ ἕνα φυτὸ πὺν ἀκτινοβολοῦσε χριστιανικὸ συμβολισμό, θὰ ἦσαν ἄξια — τότε, κατὰ τὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ, — νὰ υἱοθετηθοῦν ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Θεὸ καὶ νὰ γίνουν δεκτὰ ἐν τῇ βασιλείᾳ του, μέσα δηλαδὴ στὸν ἱερὸ χῶρο τῆς βασιλείας τῶν Οὐρανῶν.

Αὐτὸς ὅμως ὁ συμβολισμὸς τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν Ἄμπελο δὲν ἐσταμάτησε ποτέ. Δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὴ συχνὴ ἀπεικόνιση κλάδων τῆς ἀμπέλου πάνω στὰ χριστιανικὰ κεντήματα, ἢ τὰ γλυπτά, ἢ τὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα, ἢ ὅποια ἄλλα εἶδη ζωγραφικῆς. Παράλληλα καὶ γιὰ ὅλους τοὺς αἰῶνες, κάθε φορὰ πὺν ἱερουργεῖ κάποιος ἀρχιερέας, τὸ χριστεπώνυμο πλήρωμα ἀκούει ἀπὸ τὰ χεῖλη του τὴ γνωστὴ θερμὴ δέηση πὺν ἀπευθύνεται στὸν Ἰησοῦ καὶ τοῦ ζητᾷ νὰ μὴ σταματήσει νὰ βοηθᾷ τὴν Ἐκκλησία, πὺν εἶναι ἡ Ἄμπελος. Ἡ σχετικὴ δέηση εἶναι πασίγνωστη, ἀλλ' ἀπλῶς τὴν ὑπενθυμίζω: «Κύριε, Κύριε, ἐπίβλεπον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε, καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην, καὶ κατάρτισαι αὐτὴν ἢ ἐφύτυσεν ἡ δεξιὰ σου».

Ὅταν ἀκούει καθένας μας αὐτὴ τὴ δέηση καὶ θελήσει νὰ ἰδεῖ γύρω του καὶ νὰ διαπιστώσει ποία εἶναι ἡ ἄμπελος αὕτη, τότε δὲν βλέπει παρὰ τὴν ἐκκλησία καὶ τὸ παριστάμενο πλῆθος τῶν ἐκκλησιαζομένων. Σ' αὐτὴ τὴ στιγμὴ ὅμως δὲν θὰ ἔχει κάμει σφάλμα, ἂν μᾶς βεβαιώσει ὅτι συμβολικὰ δὲν βλέπει τὴν ἐκκλησία καὶ τοὺς προσευχομένους, ἀλλὰ μεταφορικὰ μιὰν Ἄμπελο πὺν περικλείει πολλὰ ἀνθρώπινα «κλήματα»: Ἐγὼ εἶμι ἡ ἄμπελος, ὑμεῖς τὰ κλήματα.

16. Σιναιτικὸς κώδιξ ἀρ. 973, τοῦ 11^{ου} - 12^{ου} αἰῶνος.

S U M M A R Y

The use of wreaths in the marriage ceremony is a tradition that dates to the earliest years of Christianity, and it is, as well, an ancient Greek custom. The marriage wreaths in earlier times were made of grapevine branches. This tradition is geographically panhellenic and chronologically most ancient.

Two scholars have examined this custom. First, Nicholas Polites (in 1905) asserts that the grapevine wreaths of the christian wedding ceremony came to use perhaps from the funeral customs of the time of Aristophanes. Second, Stilpon Kyriakides (in 1948) claims that the grapevine wreaths came into use because of the importance that was attached to the vineyard for the life of man in Greece and because of the abundance of its fruit.

In the present paper, the author supports the following: 1) that during the pre-christian ages, when man desired to worship a certain god, he utilized a wreath made of the particular plant that was holy to that god (as the oak leaf would be the appropriate wreath for Zeus, the wreath of laurel or myrtle for Apollo and the ivy branch for Dionysos etc.). 2) that during the christian era the Christians used for the first time the wreath made from the grapevine. They did this because the grapevine was, and was acknowledged by them, the holiest plant of the christian God. These are Christ's apocalyptic words during the night of The Last Supper: «I am the vineyard; you are the vines». So, the ancient Christians thought that by wearing the grapevine wreaths, they could formally proclaim and affirm their christian identity.

This is the central conclusion of this paper. However, the author also considers one of Sappho's verses (circa 600 b C.) which emphasizes that the gods look askance upon the uncrowned man. He inquires as to the reason why it was necessary for the dead, in ancient times, to be buried crowned with wreaths and so he believes in the continuity of the tradition that the wreaths of the dead were twined so that the dead would not be ignored by the harsh gods of the Lower World, but that, on the contrary, they would be accepted favorably by them.

The author feels that from this desire for acceptance, we can explain the frequent presence of wreaths in tombs and the as yet unexplained «co-existence» in those sepulchral urns, not only of the bones of the dead, but as well, of a gold or silver wreath.

The curious occurrence (the co-existence in the same sepulchral urns) means that after cremation, the dead man can continue to bear his wreath with him which is absolutely necessary, if he is to attain good luck down in Hades. The wreath is essential to him, that he might be accepted favorably by the gods on the Lower World.
